ORÍGENS I TRANSFORMACIONS DE LA SENYORIA A CATALUNYA (SEGLES IX-XIII)

per

Josep Mª Salrach

(UNIVERSITAT POMPEU I FABRA)

El propòsit d´aquestes ratlles és revisar el que creiem saber sobre la senyoria a Catalunya durant els segles IX-XIII. Per a fer-ho treurem profit de la història comparada i tindrem en compte l´evolució de la senyoria en els països de l´entorn. Abans de començar, però, definirem els conceptes.

Els conceptes

Per senyoria entenem l´autoritat, potestat o domini exercit per un senyor o una institució, generalment un gran propietari, sobre un territori i uns homes (dits depenents, tenents, serfs i a vegades simplement homes). De la potestat senyorial depenien un conjunt de pràctiques i institucions i uns mitjans de coerció que garantien als senyors la sostracció, és a dir, la percepció d´una part del fruit del treball dels seus homes, el que habitualment es designa amb el nom de renda. Per l´origen i expressió d´aquesta potestat o poder els historiadors, seguint les velles pràctiques dels institucionalistes, classifiquem les senyories en personals, territorials (també dites dominicals o alodials) i jurisdiccionals (també dites banals, castrals i judiciàries).[1]

La senyoria personal es basava en l´encomanació d´homes lliures, generalment petits cultivadors, a potentats, els quals els oferien protecció i seguretat a canvi d´un obsequi o un cens anual de reconeixement, que

[1] Prenem l´essencial de les definicions sobre els components del règim senyorial dels nostres articles «Senyor» i «Règim senyorial», a J. Mestre (dir.): *Diccionari d´Història de Catalunya*. Barcelona, Edicions 62, 1992, pp. 991-994.

generalment era una quantitat mòdica de diner o producte. Els monarques carolingis en els preceptes particulars per a Catalunya encoratgen aquesta forma d'encomanació privada de vell origen romà (*patrocinium*), que, pel que sembla, no era incompatible amb els vincles de caràcter públic.[2] Es dóna el cas, fins i tot, d'alguna comunitat rural que s'encomana tota sencera directament a la senyoria personal del comte en el segle X.[3] I els cartularis dels monestirs catalans dels segles X i XI estan plens de donacions amb reserva d'usdefruit que devien ser la forma llavors més habitual d'encomanació: els homes que lliuraven els seus béns o una part d'ells amb la condició de retenir-ne l'usdefruit i pagar un cens mòdic es convertien, de fet, en depenents del monestir, entrant en la senyoria personal i territorial de l'abat.[4] Els documents dels segles XI i XII els anomenaran *homines proprii et solidi*.[5]

La senyoria territorial, dominical o alodial era la pròpia dels propietaris de terres, és a dir, la que els propietaris exercien sobre els conreadors dels seus dominis. En l'estudi d'aquesta senyoria interessen particularment les condicions de treball, sovint designades amb el nom de règim de la tinença, particularment les formes de sostracció o naturalesa de l'obligació, el nivell d'explotació i el grau de subordinació, que inclou tot el tema de les servituds.[6] Un ric patrimoni documental, format per contractes agraris, reconeixements de dependència i capbreus, informa sobre els

[2] En el precepte del 844 per als gots i hispans de la ciutat i comtat de Barcelona, Carles el Calb, seguint els seus predecesors, Carlemany i Lluís el Piadós, reconeix als agraciats el dret a elegir el senyoratge de comtes, vescomtes, vicaris o qualsevol altre home, i als *hispani* en particular els concedeix llicència per encomanar-se al vassallatge del comte de qui podran rebre un benefici (R. D'ABADAL: *Catalunya carolíngia. II. Els diplomes carolingis a Catalunya*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1926-1952, p. 424).

[3] És la comunitat de Baén (Pallars Sobirà), que el 920 dona al comte Ramon la totalitat de les seves propietats, *ut vos sitis bonus noster senior et defensor contra totos homines de vestro comitatu* (R. D'ABADAL: *Catalunya carolíngia. III. Els comtats de Pallars i Ribagorça*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1955, pp. 351-352, doc. 132).

[4] Vegi's, per exemple, el nostre treball «Formació, organització i defensa del domini de Sant Cugat en els segles X- XII», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 13 (1992), pp. 127-173.

[5] P. H. FREEDMAN: *Orígens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval*. Vic, Eumo, 1993, pp. 91 i ss.

[6] La distinció analítica entre naturalesa de l'obligació, grau de subordinació i nivell d'explotació procedeix de M. DOBB: *Estudios sobre el desarrollo del capitalismo*. Buenos Aires, Siglo XXI, 1971, pp. 87-88.

aspectes més qualitatius d´aquestes relacions, però ens deixa en la ignorància sobre qüestions quantitatives tan importants com el nivell d´explotació que patien les llars pageses.[7] És clar que no era el mateix el domini o autoritat que exercia el mitjà propietari sobre els pocs pagesos de les seves terres (si disposava d´aquesta força de treball aliena) i la senyoria que exercia el gran propietari sobre les nombroses famílies dels seus dominis. En el primer cas, les relacions entre l´amo i el conreador és limitaven sovint al camp de l´emfiteusi, o el seu equivalent català, l´establiment o subestabliment, caracteritzat per les llibertats i drets de les parts.[8] En el segon cas, el amos, grans propietaris, usaven de la seva major força per a desbordar el marc de l´establiment i imposar servituds, és a dir, formes especials de dependència i control als pagesos, de manera que limitaven les seves iniciatives, especialment sobre el matrimoni, la terra, la successió i la mobilitat personal.[9] Això és una important novetat en un món que venia de l´antiga divisió dels homes en lliures i esclaus, i en el que els únics impediments legals a l´exercici de les llibertats individuals dels lliures eren els procedents de disposicions públiques, estatals, com van ser els decrets sobre l´*adscriptio*. És una opinió tradicionalment admesa que la degradació de les antigues llibertats pagesas i el millorament de la vella esclavitud fins a desembocar, ambdós processos, en la servitud medieval només podia procedir, com així fou, d´una transformació del sistema antic: un retrocés de l´Estat, com a forma pública d´autoritat, i un avanç de les formes privades de poder, una

[7] Sobre contractes agraris dels segles XI-XIII hi ha una excel.lent «maîtrise» de R. VIADER: *Les contrats agraires des Archives capitulaires de Barcelone (XIe-XIIIe siècle)*. Barcelona, Universitat, 1990. L´autor ha aprofundit en la qüestió en tres articles: «Autour d´une pratique juridique: les contrats agraires des archives capitulaires de Barcelone», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 16-17 (1995-1996), pp. 147-165 «L´économie des contrats agraires dans le comté de Barcelone (XIe-XIIIe siècle)» (a publicar pel CSIC de Barcelona) i «Remarques sur la tenure et le statut des tenanciers dans la Catalogne des XIe-XIIIe siècles», *Annales du Midi*, 210 (1995), pp. 149-165, i sobre capbreus de la mateixa època, la memoria de llicenciatura de P. BENITO: *Tinença i renda de la terra al comtat de Barcelona segons els més antics capbreus (segles XI-XIII)*. Toulouse, Université, 1991.

[8] Sobre la compra-venda i establiment de terres entre pagesos vegi´s Mercè AVENTÍN: *La societat rural a Catalunya en temps feudals*. Barcelona, Columna, 1996, passim.

[9] Sobre les servituds de la pagesia catalana, ultra el treball de Freedman citat a la nota 5, vegi´s del mateix autor *Assaig d´història de la pagesia catalana (segles XI-XV)*. Barcelona, Edicions 62, 1988.

pèrdua de la noció de drets i deures col.lectius i una afirmació dels drets o privilegis individuals o estamentals d'uns pocs.[10]

El que millor caracteritza l'època medieval, almenys en la primera fase del feudalisme, és, doncs, la disseminació dels poders de manar, castigar i cobrar impostos, és a dir, una dislocació de l'autoritat.[11] L'estudi de l'economia, a través de la societat remet, per tant, a la política, concretament a la senyoria jurisdiccional o banal, també dita castral, quan el poder jurisdiccional se centrava en un castell, dita baronial, quan la jurisdicció era exercida per un important magnat amb grans atribucions, sobretot judicials, i dita arbitrària, quan aquestes atribucions procedien d'una situació convulsiva, de revolta i usurpació.[12] Un historiador del dret, com Josep Maria Font Rius, entèn per senyoria jurisdiccional la situació de domini d'un senyor que exercia, en major grau o menor, certes funcions públiques sobre els habitants de l'àmbit de la senyoria, fossin conreadors o no de les seves terres.[13] La senyoria jurisdiccional equivalia, doncs, a un petit Estat dins de l'Estat o a una mena de districte autònom dins els quadres de l'administració. La definició pot ser considerada excessivament institucionalista, en el sentit de la institució com una eina de poder al marge del temps, sobretot per alló del caràcter públic que Font Rius atribueix a la senyoria jurisdiccional, però, si ens hi fixem, les funcions que el senyor jurisdiccional exerceix privadament, sobretot l'administració de justícia, tenen d'alguna manera connotacions públiques: o bé perque en el seu origen havien estat prerrogatives de l'Estat i els seus agents, que foren privatitzades per usurpació, o bé perque els propis representants de l'Estat prefeudal o feudal en feren cessió a senyors particulars.[14]

10 Sobre aquesta transició vegi's el nostre treball *La formación del campesinado en el Occidente antiguo y medieval. Análisis de los cambios en las condiciones de trabajo desde la Roma clásica al feudalismo*. Madrid, Síntesis, 1997.

11 És una idea sobre la que han fet molta insistència J.-P. POLY - E. BOURNAZEL: *La mutation féodale, Xe-XIIe siècle*. París, PUF, 1991 (segona edició revisada i ampliada).

12 En l'anàlisi de la senyoria banal o jurisdiccional fa particular insistència P. BONNASSIE: *Catalunya mil anys enrera*. Barcelona, Edicions 62, 1981, II, pp. 41-72

13 J. M. FONT RIUS: «Senyoria», *Gran Enciclopèdia Catalana*. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1994, vol. 21, pp. 72-73.

14 L'ús dels conceptes de «privat» i «públic» està en el centre de l'anàlisi sobre la transició al feudalisme fet per C. WICKHAM: «The other transition», *Past and Present*, 103 (1984). Caminant de la mà dels adeptes de l'antropologia jurídica, D. BARTHÉLEMY: «La mutation féodale a-t-elle eu lieu?», *Annales ESC*, 47 (1992), ha argumentat que es tracta de conceptes inadequats emprats per historiadors positivistes del dret i de les institucions del segle XIX, però qualsevol que hagi llegit

En qualsevol cas, les definicions i classificacions apuntades ho han estat simplement amb la pretensió de precisar el terreny que trepitgem i evitar els malentesos. No cal dir, però, que la realitat era més rica que la teoria: pagesos sotemesos a diferentes senyories de diferents senyors, pagesos de senyor que eren senyors d´altres pagesos i senyors que concentraven a les seves mans senyories personals, territorials i jurisdiccionals. Res d´estrany, perque, a mesura que esfondraven l´Estat prefeudal, els potents, que el servien i se´n servien, se´n repartien les despulles agafant cadascú el que podia. Es un procés que Chris Wickham i Pierre Bonnassie han explicat bé encara que amb punts de vista diferents sobre el ritme i la cronologia.[15]

Resumint: la senyoria era una situació de poder sobre unes terres i uns homes, que permetia a un grup de privilegiats viure del treball de la principal classe treballadora de l´època feudal, la pagesia. Per fer-ho, aquests privilegiats, generalment anomenats feudals, van crear o es van servir del que se´n diu el règim senyorial, és a dir, un sistema particular de vincles de dependència personal i/o territorial i de modalitats d´explotació del treball, que era l´essencial de les relacions de producció pròpies del feudalisme.[16] Així, per acabar amb les qüestions prèvies, conceptuals i de vocabulari, podriem, seguint Hindess i Hirst, simplificar i definir el feudalisme com un sistema social basat en l´existència d´una classe de pagesos tenents que pagaven renda a una classe de terratinents monopolistes.[17] Es clar, terratinents monopolistes no en el sentit capitalista de propietat absoluta sinó feudal: una classe que, per camins diferents (polítics, econòmics, ideològics) tenia o s´atribuia uns drets eminents sobre les terres i els seus cultivadors del que en provenia la sostracció o renda feudal.

els documents dels segles IX i X, en particular els preceptes carolingis, sabrà que el concepte de «públic», per oposició a «privat», forma part del llenguatge i la mentalitat d´aquella època. Una altra qüestió és saber per quina mena de miracle una construcció de l´esperit com aquesta va poder sobreviure des de l´època romana fins cap a l´any mil.

15 Vegi´s els treballs citats a les n. 12 i 14, als que cal afegir P. BONNASSIE: *Del esclavismo al feudalismo en Europa occidental*. Barcelona, Crítica, 1993.

16 Per a totes les qüestions de vocabulari relatives al món feudal, ultra consultar els articles d´autor publicats al *Diccionari d´Història de Catalunya*, d´Edicions 62, i la *Gran Enciclopèdia Catalana*, és molt útil llegir a P. BONASSIE: *Vocabulario básico de la historia medieval*. Barcelona, Crítica), 1983 (traducció i notes de Manuel Sánchez Martínez).

17 B. HINDESS-P. HIRST: *Pre-capitalist modes of production*. Londres-Boston, Routledge and K. Paul, 1975.

La qüestió de la propietat

Com es va posar en marxa aquest sistema ? Quins primers canvis va experimentar ? Començarem pels segles IX i X. Com era l´estructura de la propietat ? Privada o pública, petita o gran; individual o col.lectiva ? Hi havia de tot. La qüestió a debat és on posar l´accent. Tradicionalment la historiografia castellana (Barbero i Vigil, Reyna Pastor, José María Mínguez, José Ángel García de Cortázar, etc.) han insistit en l´existència al nord peninsular de comunitats d´aldea que haurien mantingut formes de propietat col.lectiva de la terra fins època molt tardana.[18] El mateix creu observar Chris Wickham en zones muntanyenques d´Itàlia.[19] I és obvi que allí on la ramaderia va ser important aquesta observació està justificada: només cal tenir present la recent tesi de Josep Maria Bringué que demostra que al Pallars les muntanyes i els boscos, i tota la zona de pastura, van ser de propietat comunal, alou de la pagesia, fins al segle XIX.

Tota manera, a Catalunya, i segurament a bona part del nord peninsular la qüestió essencial potser no era la relació propietat comunal/propietat individual sinó la relació entre terra pública i terra privada. De l´estudi recent d´Ernesto Pastor sobre la Castella de l´Arlanza i l´Arlanzón els segles VIII-X i de Juan José Larrea sobre Navarra del Baix Imperi al segle XII es dedueix que aquí, com a la Catalunya carolíngia, estudiada en aquest sentit per Pierre Bonnassie i per mi mateix, els *fisci* eren enormement importants.[20] Constituien una base molt sòlida per al manteniment de l´aparell de poder: de la seva explotació procedia, ben segur, una part molt notable dels ingressos dels governants. És clar, a Castella, Navarra i Catalunya, com a la Provença

[18] A. BARBERO - M. VIGIL: *La formación del feudalismo en la Península Ibérica*. Barcelona, Crítica, 1978; R. PASTOR: *Resistencias y luchas campesinas en la época del crecimiento y consolidación de la formación feudal. Castilla Y León, siglos X-XIII*. Madrid, Siglo XXI, 1980; J. M. MÍNGUEZ: «Ruptura social e implantación del feudalismo en el noroeste peninsular (siglos VIII-X)», *Studia Historica. Historia Medieval*, 2 (1985), i J. A. GARCÍA DE CORTÁZAR: *La sociedad rural en la España medieval*. Madrid, Siglo XXI, 1988.

[19] Vegi´s el treball citat a la nota 14.

[20] J. J. LARREA: *Peuplement et société en Navarre de la fin du monde romain à l´âge féodal (IVe-XIIe siècles)*. Toulouse, Université, 1994 (tesi en curs de publicació); E. PASTOR DÍAZ DE GARAYO: *Castilla en el tránsito de la Antigüedad al Feudalismo (siglos VIII-XI)*. Valladolid, Junta de Castilla y León, 1996; P. BONNASSIE: *Catalunya, cit.,* i J. M. SALRACH: «Bases materials de l´Estat a l´època carolíngia. L´exemple dels comtats catalans», a *El poder de l´Estat: evolució, força o raó. II Jornades de Debat*. Reus, Centre de Lectura, 1993.

i l´Auvèrnia, estudiades per Jean Pierre Poly i Christian Lauranson-Rosaz, la història del procés de feudalització va ser en part la història de la conversió d´aquests dominis públics en dominis privats de l´aristocràcia, durant els segles X i XI.[21] És clar que no tots els dominis procedien de l´apropiació de les terres del fisc, per bé que l´exercici de càrrecs públics ho comportava: els reis carolingis, com els asturlleonesos i navarresos i els comtes castellans del segle X, remuneraven els serveis dels seus col.laboradors, Església inclosa, amb l´assignació de terres entre altres recursos.

Per aquests i altres camins es van crear, doncs, grans propietats, però, per a l´època anterior a l´any mil, en desconeixem la forma d´explotació. El nombre relativament abundant de *casatos* en documents castellans dels segles IX-XI i la progressiva desaparició dels *servi* i els *mancipia* en les escriptures catalanes (com en les provençals i auverneses) d´abans de l´any mil sembla que s´ha d´interpretar en el sentit de que aquí hi devia haver poc *servitium servile*, és a dir, poc treball forçat o explotació directa, herència de l´antiga esclavitud, i que els descendents dels vells esclaus havien estat o anaven essent «casats», i, per tant, convertits en tenents sotmesos bàsicament a explotació rendal.[22] Al nord peninsular probablement no hi va haver estructures semblants al domini bipartit estudiat per Adrian Verhulst a ambdues bandes del Rin, que es caracteritzava per grans reserves explotades pels serveis en treball de pagesos de les tinences, molts d´ells esclaus «casats» o descendents seus. En els orígens d´aquest gran domini clàssic o bipartit, com indicava Verhulst el 1966, hi havia els *fisci* de la monarquia carolíngia.[23] És possible que la situació del gran domini al nord d´Hispània s´assembli, en canvi, a la situació de la Itàlia estudiada per Toubert en la que es combinava una mica d´explotació directa esclavista (els *servi, mancipia* i *prebendarii* directament lligats a la *curtis*), una mica de serveis en treball dels tenents i

[21] J.-P. POLY: *La Provence et la Société féodale. Contribution à l´étude des structures dites féodales dans le Midi*. París, Bordas, 1975, i C. LAURANSON-ROSAZ: *L´Auvergne et ses marges - Velay, Gévaudan- du VIIIe au XIe siècle*. Le Puy-en-Velay, Les Cahiers de la Haute-Loire, 1987.

[22] A. VERHULST(coord.): *Le grand domaine aux époques mérovingienne et carolingienne*. Gant, Publications du Centre belge d´histoire rurale, 1985, i Idem: «Étude comparative du régime domanial classique a l´est et a l´ouest du Rhin à l´époque carolingienne», *Flaran*, 10 (1990), pp. 87-101.

[23] A. VERHULST: «La genèse du régime domanial classique en France au Haut Moyen Âge», *Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull´Alto Medioevo*, 13 (1966), pp. 135-160.

bastant d'explotació rendal.[24]

L'altra qüestió, més debatuda ahir que avui, és l'existència o importància de la petita propietat pagesa. Hi va haver una època en que, reaccionant contra les tesis de Claudio Sánchez Albornoz,[25] quasi tots els medievalistes castellans negaven o dubtaven de l'existència de la petita propietat pagesa a l'Alta Edat Mitjana.[26] Ens sembla que en això hi havia un cert apriorisme que els portava a negar evidències documentals. D'una banda, es ressaltaven els drets col.lectius de les comunitats d'aldea que limitaven, es deia, l'exercici dels suposats drets individuals sobre la terra (objecció que, si bé es mira, no invalida la tesi principal, l'existència de la petita propietat); d'una altra, es remarcava la precarietat dels drets pagesos davant dels senyors (els pagesos podien ser propietaris només mentre els senyors ho consentissin, es deia, objecció que tampoc invalida, al nostre entendre, la tesi principal), i d'una altra, s'argumentava que el concepte de propietat, tal com molts historiadors l'empràvem, en el sentit de capacitat de decissió plena sobre el bé posseït, era un concepte del sistema liberal capitalista, inaplicable a l'anàlisi del món medieval si no es volia cometre anacronisme. I aquesta sí que era una objecció important. El mateix tipus d'objecció que Dominique Barthélemy, prenent manlleus de l'antropologia anglosaxona, formula a Poly i Bournazel quan operen amb els conceptes de «públic» i «privat» per analitzar la transició, objecció que també es podria formular a Chris Wickham, quan parla de fusió del «públic» dintre del «privat».[27] Doncs bé, des del nostre punt de vista, l'anacronisme veritable és el que cometen els detractors de l'ús dels conceptes de «propietat» i de «públic» i «privat» en l'anàlisi de les societats d'abans de l'any mil, perque ells, en criticar aquesta terminologia, sí que miren el passat des del present. Per contra, els

[24] P. TOUBERT: «L'Italie rurale aux VIIIe-IXe siècles. Essai de typologie domaniale», *Settimane di studio del Centro Italiano di studio sull'Alto Medioevo*, 20 (1973), pp. 95-132, i Idem: *Castillos, señores y campesinos en la Italia meridional*. Barcelona, Crítica, 1990.

[25] Tesis exposades sobretot a *Despoblación y Repoblación del valle del Duero*. Buenos Aires, Instituto de Historia de España, 1966, i «Pequeños propietarios libres en el reino asturleonés. Su realidad histórica», *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo*, XIII (1966), pp. 183-222.

[26] Sobre l'obra de Claudio Sánchez Albornoz i els debats que les seves tesis han suscitat és divertit i instructiu de llegir el llibre de J. L. MARTIN: *Claudio Sánchez Albornoz*. Valladolid, Junta de Castilla y León, 1986.

que l´emprem, intentem viatjar a l´inrevés, és a dir, del passat cap al present, en el sentit del passat romà, on aquests conceptes eren vius i ben operatius, cap al present dels segles X-XI, quan es rovellen i les transformacions els depassen. I no oblidem que estem parlant de països romanitzats, és a dir, països tard o d´hora llatinitzats i cristianitzats. Perque la veritable qüestió és si hi va haver o no països, com sembla que a vegades es diu del País Basc i d´Astúries i Cantàbria, que s´haurien adormit en el Neolític per despertar-se en el Feudalisme. Simplement creiem que això no és pensable.

Admetem, doncs, l´existència de la gran i la petita propietat abans de l´any mil, però diem desseguit que no tenim manera de fer-ne el balanç. La petita propietat venia de molt antic. De fet, tots els grans historiadors de l´Antiguetat, com, per exemple, Moses Finley, en parlen, ressaltant al mateix temps la impossibilitat de mesurar-ne la importància a causa de la manca de fonts adequades.[28] Sembla, doncs, difícilment admisible la lectura que avui fan historiadors fiscalistes com Jean Durliat en el sentit de que el mot *colonus* de les fonts del Baix Imperi i de l´Antiguetat Tardana seria sinònim de pagès, generalment pagès propietari: en resultaria que la petita propietat seria predominant a finals de l´Imperi romà.[29] Sembla més raonable imaginar l´existència d´una classe de petits i mitjans propietaris que es devia ampliar i aprimar segons l´evolució de les conjuntures econòmiques i polítiques.

És possible, per exemple, que els segles VIII-X, coincident amb la primera fase del creixement medieval, aquest grup humà s´ampliés, sobretot allí on la naturalesa, els erms i la frontera permetessin la colonització. Hi ha, doncs, petits propietaris, però no ens enganyem: els poderosos accedeixen més a l´escrit i, per tant, moltes de les petites propietats que circulen per les ratlles del pergamins d´aquesta època deuen circular, de fet, per mans de grans propietaris o van, si més no, de mans de petits a mans de grans propietaris. Tota manera, a Catalunya, i encara més a la Itàlia, recentment estudiada per Laurent Feller, hi ha proves molt concretes i irrefutables de l´existència de la petita propietat.[30] Agafem, per exemple, el petit poble de

[27] Vegi´s *supra* n. 14.

[28] M. FINLEY: *L´économie antique*. París, Les Éditions de Minuit, 1975, pp. 138-142.

[29] J. DURLIAT: *Les finances publiques de Diocletien aux Carolingiens (284-889)*. Sigmaringen, Jan Thorbecke, 1990, pp. 85-93 i 175-184.

Sant Fruitós de Bages: aquí durant la segona meitat del segle X i primera de l'XI es van vendre i comprar centenars de peces de terra. En tenim les escriptures, i no es pot pas pensar que tots o la major part de venedors i compradors fossin potentats que venien petites parts de les seves grans propietats, ni tampoc són pensables grans propietats completament esmicolades i disperses en parcel.les tan petites i minúscules. La superfície de terra del poble no donaria ni per tantes grans propietats (disperses o concentrades) ni per tants grans propietaris. Com que la capacitat de sosteniment poblacional de Sant Fruitós era limitada, tampoc es pot pensar en un poble on tots o la major part dels venedors i compradors de terres fossin senyors. Per fortuna per a nosaltres, historiadors, el monestir de Sant Benet de Bages es va anar apropiant de les terres dels habitants del lloc i dels seus documents, que va conservar al seu arxiu.[31] Per això i per molts altres motius, que no van escapar a Abadal,[32] avui podem dir que a la Catalunya prefeudal hi havia petita propietat, com també ho pot dir Feller per Itàlia.

Altres regions o països no van tenir tanta sort, i potser per això són avui la base per a una nova polèmica sobre la petita propietat, que Barthélemy no ha deixat d'aprofitar. Amb referixo al Biterrois (la zona de Béziers) estudiada en la monumental tesi de Claude Duhamel-Amado.[33] Aquesta investigadora ha estudiat tota la documentació del Biterrois dels segles IX-XII i ha reconstruït pacientment la genealogia dels aloers de la zona. La conclusió és que no eren pagesos sinó potentats, membres de l'aristocràcia, uns d'origen franc, vinculats al llinatge del comte Guillem de Tolosa, i altres descendents de la noblesa goda més o mens barrejats amb *hispani* immigrats, tots ells

[30] L. FELLER: *Les Abruzzes medievales. Territoire, économie et société en Italie centrale du IXe au XIIe siècle*. París, Université de Paris I, 1995, pp. 192-200 (memoria d'habilitació dirigida per Pierre Toubert).

[31] Els pergamins originals de Sant Benet de Bages s'han conservat a l'Arxiu del Monestir de Montserrat i a la secció de monacals de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. D'alguns pergamins perduts durant la guerra de 1936-39 es conserven fitxes-resum realitzades per l'Institut d'Estudis Catalans. La memòria de llicenciatura de J. SALVADOR I MONTORIOL (*Montpeità: estudi d'un territori de la Catalunya central als segles X-XI*. Toulouse, Université, 1993) és una anàlisi descriptiva d'aquesta documentació.

[32] ABADAL: *Pallars i Ribagorça, cit.*, pp. 63* i ss.

[33] C. DUHAMEL-AMADO: *La famille aristocratique languedocienne: parenté et patrimoine dans les vicomtés de Béziers et d'Agde (900-1170)*. París, Université de Pais IV, 1994 (tesi dirigida per G. Duby).

fidels personals dels reis carolingis. Per alguns aquesta és la prova de que no hi havia petita i mitjana propietat pagesa. Però els que així pensen obliden que al Biterrois pàcticament no hi ha escriptures originals d´abans de l´any mil i que, per tant, Claude Duhamel-Amado ha hagut de treballar àmb cartularis, i és universalment conegut que en els cartularis no es copia tot sinó només l´important: les escriptures d´afers importants que acostumen a ser les relatives a la gent important.

La discussió així plantejada amaga, però, la raó de fons de la polèmica, que és la impossibilitat per molts de considerar l´existència de grups humans importants no sotmesos a explotació. Com que es parteix del principi de que la fiscalitat antiga, bàsicament el carregós impost directe del romans, els segles IX i X ja havia desaparegut, es considera que l´explotació del treball només podia passar per la terra, és a dir, per la propietat de la terra o propietat dominical, que diu Carlos Estepa.[34] Per tant, segons aquest punt de vista, és teòricament o ideològicament impossible d'acceptar que en l´etapa prefeudal hi hagués hagut una massa considerable de petits pagesos propietaris, perque això seria tant com acceptar que una gran part de la societat hagués viscut feliç, lliure de tota explotació. L´objecció és sòlida perque, certament, no sembla lògic que en una societat tant desigual com aquella els forts no puncionessin els febles, fossin quins fossin els drets d´aquests sobre les seves persones i els seus béns. Demostrada, però, l´existència de la petita propietat i intuïda la seva importància, la sortida d´aquest entrebanc sembla que passa avui per considerar que la forma de drenatge de recursos més gran podia haver estat encara abans de l´any mil la fiscalitat.[35]

[34] C. ESTEPA («Formación y consolidación del feudalismo en Castilla y León», *En torno al feudalismo hispánico. I Congreso de Estudios Medievales*. Fundación Sánchez Albornoz, 1989, pp. 161-163) considera que el procés de formació i consolidació del feudalisme castellano-lleonès ve definit per tres fases de domini sobre la terra i els homes que defineix amb els conceptes de «propietat dominical», «domini senyorial» i «senyoria jurisdiccional».

[35] Això no implica, és clar, pensar que després de la caiguda de Roma, l´aparell administratiu i fiscal romà va restar incòlume, amb la mateixa capacitat exactora, com defensa, de fet, DURLIAT: *Les finances publiques, cit.*, passim.

La qüestió de l'Estat

Certament, la crisi i parcial restauració de l'Estat durant l'Alta Edat Mitjana deu ser sobretot la crisi del seu sistema fiscal, i, per tant, la progressiva incapacitat dels potents que el manegaven per a mantenir els vells nivells de tributació. Però això no vol dir desaparició del fisc, sinó adaptació, en les formes i el grau d'explotació fiscal, als canvis, entre els quals la forçada acceptació de que no era possible mantenir un alt nivell de tributació sobre unes poblacions que les fams i epidèmies altmedievals delmaven dramàticament, com mostra la recopilació de fams de Curshmann, que matisa la visió fins a cert punt optimista de Massimo Montanari sobre les possibilitats del règim alimentari agro-silvo-pastoril.[36] Precisament aquí, en el binomi format pels recursos i la tributació, hi pot haver, diu Bois, la clau explicativa del canvi de conjuntura: ens referim als tímids i dificultosos inicis del creixement agrari medieval, cap al segle VIII o IX, explicables potser pel procés acumulatiu de la progressiva minva de la sostracció fiscal, que permetia menjar i sembrar quan abans no es podia fer o, simplement, fent-ho una mica més que abans.[37]

Però, de quin sistema fiscal parlem ? Parlem del conjunt de béns i drets públics que l'autoritat detentava, i que procedien dels poders de l'Estat, generalment denominats jurisdicció pública. La recerca mostra avui més que ahir que en això la Catalunya carolíngia no era excepció, sinó que hi havia semblances a tot el nord peninsular, potser perque la invasió musulmana es va fer sobretot per capitulacions i no va ser tan destructiva com s'havia cregut.[38] Fins i tot, el Llenguadoc, l'Auvèrnia i la Provença presenten afinitats amb el nord peninsular en matèria de jurisdicció pública, la qual cosa sembla portar a una herència baixromana més o menys preservada per gots i francs en terres mediterrànies.

En les terres compreses entre el Roina i Galícia abans de l'any mil es manté l'antiga noció de la *potestas* pública, encarnada per reis i comtes i exercida pels seus delegats: les *personae publicae* dels documents catalans i els *rei publicae praefecti* de les escriptures provençals. Sobre aquesta creació de l'esperit, que era la idea de la *res publica*, Poly es pregunta, sorprès, per

[36] F. CURSHMANN: *Hungersnöte im Mittelalter*. Leipzig, 1900, i M. MONTANARI: *El hambre y la abundancia. Historia y cultura de la alimentación en Europa*. Barcelona, Crítica, 1993.

[37] G. BOIS: *La revoución del año mil*. Barcelona, Crítica, 1991, pp. 140-157.

què ha sobreviscut ? I Christian Lauranson-Rosaz dedica àmplies pàgines a explicar com es va operar a l'Auvèrnia el pas del que els segles VIII i IX era encara una *res publica* a una nova societat qualificada de feudal el segle XI.[39] I també José María Mínguez, a *Les sociedades feudales*, se serveix del retrocés del concepte de *potestas* pública durant els segles IX i X per a explicar el procés de feudalització al regne asturlleonès.[40]

Encarnació d'aquesta *potestas,* dèiem, reis i comtes dictaven la llei, imposaven el respecte a l'ordre públic i defensaven el territori; eren els màxims responsables de la política, l'administració, el fisc, la justícia i l'exèrcit; exercien autoritat sobre l'Església, i nomenaven als seus delegats o col.laboradors.[41] L'exercici d'aquesta autoritat reposava a tots els nivells en les terres fiscals i els drets públics, bases materials del poder heretades de les monarquies germàniques a Hispània (a través de la invasió musulmana i la reconquesta cristiana) i el sud de la Gàl.lia. Dispersos per les demarcacions administratives, els *fisci* o béns del fisc figuraven molt probablement en *brevia, cartoiros* o *libri descriptionum*, és a dir, cadastres o inventaris que segurament es trobaven en els *palatii, palatii fisci* i *sedes regales* dels districtes, a disposició dels *iudices, sagiones, maiorinos, villicos* i *mandatarios,* és a dir, del personal de l'administració encarregat de gestionar els béns i drets públics de la demarcació. Com ha explicat Ernesto Pastor, aquests *palatii* eren molt nombrosos a l'àrea castellanolleonesa. Des d'ells s'organitzava l'explotació dels *fisci*, reserves i tinences: el treball dels *servi fiscales*, si n'hi havia, els serveis dels tenents en les reserves, el cobrament de les rendes del tenents, el magatzematge de la producció obtinguda, etc.[42]

[38] Sobre les capitulacions i el repartiment de terres en el curs de la invasió musulmana Pedro Chalmeta ha fet estudis remarcables que ell mateix ha sintetizat a *Invasión e islamización. La sumisión de Hispania y la formación de al- Andalus*. Madrid, 1994.

[39] POLY: *La Provence, cit.*, pp. 30 i ss., i LAURANSON-ROSAZ: *L'Auvergne*, pp. 309 i ss.

[40] J. M. MÍNGUEZ: *Las sociedades feudales. I. Antecedentes, formación y expansión*. Madrid, Nerea, 1994, pp. 166-170.

[41] BONNASSIE: *Catalunya, cit.*, pp. 140-144. La mateixa visió per a l'àrea castellana i navarresa ha estat expressada per PASTOR DÍAZ DE GARAYO: *Castilla, cit.*, pp. 121, 141-145 i 195-200, i LARREA: *Peuplement et société en Navarre, cit.*, pp. 334-346.

[42] POLY: *La Provence, cit.*, pp. 79-80, 87 i 97-98; LAURANSON-ROSAZ: *L'Auvergne, cit.*, pp. 313-329; PASTOR DÍAZ DE GARAYO: *Castilla, cit.*, pp. 145-163; LARREA: *Peuplement et société en Navarre, cit.*, pp. 369- 371; BONNASIE: *Catalunya, cit.*, I, pp. 126-134, i SALRACH: «Bases materials de l'Estat», cit., pp. 65-70.

És clar, als ingressos derivats de l'explotació de les terres del fisc, s'hi afegien els procedents de l'exercici de la jurisdicció pública sobre els homes lliures, els anomenats drets públics, que es poden agrupar en tres categories: els drets per l'ús dels béns de naturalesa pública (muntanyes, boscos, erms, mines, salines, aigües i camins), els serveis i prestacions públiques i la fiscalitat directa.[43]

Dels drets sobre l'ús dels béns de naturalesa pública, els més importants eren el *pasquarium*, semblant al castellà «montazgo» i «herbazgo», que gravava l'activitat ramadera, i els impostos indirectes (telonis, peatges, pontatges, portatges, lleudes) que frapaven la circulació i venda de mercaderies per camins, ponts, portes, places i mercats.

Els serveis i prestacions públiques a què ens referiem eren essencialment els relacionats amb el servei militar i amb les prestacions en treball. Encara que Dionisio Pérez Sánchez, seguint els ensenyaments de Barbero i Vigil, hagi dedicat un bon llibre a mostrar la feudalització de l'exèrcit visigòtic, Sánchez Albornoz ja havia explicat de manera convincent que, seguint la tradició del regne got, tots els homes lliures del regne asturlleonès havien de servir a l'exèrcit sota la direcció del rei. I el mateix s'ha de dir del comtat de Castella, el regne de Pamplona i els comtats catalans. Vol dir això que les comitives armades dels poderosos, de tradició germànica, que recullen els propis preceptes carolingis per als *hispani*, s'integraven en una estructura militar més àmplia, encara de caràcter públic abans de l'any mil. Aquests serveis militars a què estaven obligats els homes lliures eren la participació en l'exèrcit públic (*hoste, fonsado, arcato*), les tasques d'exploració i vigilància (*explorationes, excubias, guaites, anubda*), els treballs de construcció i reparació de fortaleses (*labores de castiello, castellaria*) i els transports per al proveïment de l'exèrcit (*asinos in hoste*).[44]

[43] PASTOR DÍAZ DE GARAYO: *Castilla, cit.*, pp. 163-182; LARREA: *Peuplement et société en Navarre, cit.*, pp. 366-369 i 372-395; BONNASSIE: *Catalunya., cit.*, pp. I, 134-139; L. TO: *Família i hereu a la Catalunya nord- oriental (segles X-XII)*. Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997, pp. 38-41, i SALRACH: «Bases materials de l'Estat», cit., passim.

[44] D. PÉREZ SÁNCHEZ: *El ejército en la sociedad visigoda*. Salamanca, Universidad, 1989; M. E. GONZÁLEZ FAUVE: «La anubda y la arrobda en Castilla», *Cuadernos de Historia de España*, 39-40 (1964), pp. 5-42; SÁNCHEZ ALBORNOZ: «El ejército y la guerra en el reino asturleonés», *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'alto Medioevo*. Spoleto, 1968; PASTOR DÍAZ DE GARAYO: *Castilla, cit.*, pp. 163-167; LARREA: *Peuplement et société en Navarre, cit.*, pp. 372-375, i BONNASSIE: *Catalunya, cit.*, I, p. 138.

A tot el nord d'Hispània i sud de la Gàl.lia hi ha també nombrosos testimonis de la pervivència de formes diverses de fiscalitat directa: en molts casos es tracta, amb tota evidència, de pagaments efectuats directament pels contribuents als recaptadors (els *exactores* de la documentació auvernesa del segle IX).[45] Però altres són formes alternatives o complementàries de l'impost, com la de subvenir a les necessitats alimentàries dels agents de l'autoritat i de les seves cavalleries en els desplaçaments. I també es pot considerar com a forma alternativa o complentària de l'impost directe les prestacions en treball (*sernas, facenderas, lavores de palatio, servitium, operas, jornals*) que els homes de determinades viles havien de fer en reserves de dominis fiscals. Ambdues formes de fer front a les obligacions fiscals tenen precedents romans. La provisió d'aliment per als agents de l'autoritat en desplaçament, que els segles IX i X s'anomena *parata, parafreda* o *mansionaticum,* o que després, en plena època feudal, quan ja s'ha convertit en una càrrega fixa anual, se'n dirà *alberga, cena* o *yantar,* parteix de la institució romana de la *tractoria* que eren les cartes de missió amb les que l'Imperi proveïa als seus agents autoritzant-los a requisar el necessari pels seus viatges per allà on passaven. En aquella època i potser també a l'Antiguetat Tardana i l'Alta Edat Mitjana, aquestes requises es devien descomptar de l'impost, però en algun moment de l'evolució, potser cap a finals de l'Alta Edat Mitjana, aquesta obligació es va convertir en una càrrega fixa anual afegida a les altres.[46]

Els serveis en treball en dominis fiscals també tenen origen romà. Recordem que ja fa un segle es van descobrir unes inscripcions relatives als *saltus* o grans dominis posseïts pels emperadors del segle II a la regió de l'Oued Meedjerda (Tunícia). En elles es parla precisament de les *operae* o jornades en treball que els pagesos de la zona havien de fer cada any en aquests dominis imperials. De bon principi, Charles Edmond Perrin, especialista del domini bipartit, va pensar que aquest era el precedent romà del domini bipartit i l'origen del règim de les «corvées» o serveis en treball dels *coloni* en les reserves. Però després Pierre Toubert ho va desmentir dient precisament que les obligacions dels pagesos dels *saltus* africans eren de

[45] LAURANSON-ROSAZ: *L'Auvergne, cit.*, p. 312.

[46] Sobre l'*alberga* i les prestacions públiques en treball, a vegades lligades al servei militar, en tot el nord peninsular vegi's els treballs citats a les notes 43 i 44.

naturalesa fiscal mentre que les dels pagesos dels dominis bipartits eren dominicals, idea que avui els fiscalistes replantegen quan sostenen que el domini bipartit carolingi és precisament d'origen fiscal.[47]

Generalment els documents no són prou explícits sobre l'exacte contingut dels mots relatius a la fiscalitat directa, però és molt important notar que, abans de l'any mil, l'evolució encara no ha trencat del tot la unitat d'origen. Del Roina a Galícia els documents contenen expressions semblants: *functio publica, redibitiones publicas, mansiones, paratas, mansionaticum, heribergaria* i *tributum* a la Provença; *functio, redibitiones, censum* i *parata* a Catalunya; *functio, censum* i *tributum quadragesimale* a Galícia; *censum* i *parata* a Aragó; *tributum* i *infurtione* a Astúries i Lleó; *tributum* i *parata* a Castella i la Rioja, etc.[48] L'evidència s'imposa: estem davant d'un sistema fiscal les arrels immediates del qual provenen d'època visigoda i merovíngia, quan la fiscalitat directa, hereva dels models fiscals del Baix Imperi, devia conèixer importants transformacions. Probablement llavors, cap al segle VII, s'abandonà la pràctica de l'*adaeratio* i dels complicats càlculs de l'impost sobre la base del valor cadastral de cada família, i es generalitzà el pagament en producte i de taxa fixa per unitat familiar.

Amb petites variacions locals o regionals, els components de l'impost directe devien ser si fa no fa els mateixos del Roina a Galícia: petites quantitats de blat, vi, civada i carn. Un preciós document de Sant Millán de la Cogolla, de 1028, explicita els components de la *parata* i del *tributum*. La *parata*, que com dèiem era el pagament efectuat per a satisfer les necessitats dels agents de l'autoritat en els seus desplaçaments, i que tard o d'hora es va convertir en un pagament fix anual, anomenat *alberga, cena* o *yantar*, consistia, segons aquest document, en *duos panes et una kamela de vino et uno almute de cibata et una gallina*. El *tributum* era més carregós:

[47] Sobre totes aquestes qüestions vegi's el nostre treball *La formación del campesinado, cit.*, pp. 108-118, on se cita la bibliografia fonamental sobre la qüestió.

[48] SÁNCHEZ ALBORNOZ: «El «Tributum Quadrigesimale». Supervivencias fiscales romanas en Galicia», a *Viejos y nuevos estudios sobre las instituciones medievales españolas*. Madrid, Espasa-Calpe, 1980, pp. 793-808; LARREA: *Peuplement et société en Navarre, cit.*, pp. 376-395; PASTOR DÍAZ DE GARAYO: *Castilla, cit.*, pp. 172-180; BONNASSIE: *Catalunya, cit.*, I, pp. 134-140; SALRACH: «Bases materials del poder de l'Estat», cit., p. 55-63; LAURANSON-ROSAZ: «Les mauvaises coutumes d'Auvergne (fin Xe-XIe siècle)», *Annales du Midi*, 192 (1990), pp. 563, 568-570 i 575, i POLY: *La Provence, cit.*, pp. 112-115.

quatuor kamelas de vino et quinque almudes de cibata et quinque panes et duas gallinas. El més sorprenent és que els productes que composen aquest *tributum* castellà són els mateixos que trobem en documents catalans del segle X que es refereixen al *censum fiscalem*, una altra forma de designar l'impost.[49]

Els documents dels segles IX-XI expliciten que el pagament de l'impost era anual (*annuale pectare, annuali tributo*), però Sánchez Albornoz, que creu que el *tributum quadrigesimale* dels documents gallegs, podia ser una perllongació de la *capitatio-iugatio* dels segles IV i V, pensa en la possibilitat de que el pagament de l'impost es fes en tres terminis anuals, dels quals derivarien càrregues després anomenades «marzazga» (pagament del mes de març) i «martiniega» (pagament de Sant Martí, el mes de novembre) a Lleó i Castella.

¿Estem parlant d'una fiscalitat molt carregosa? Aparentment els litres de vi i civada, els cinc pans i les dues gallines que es pagaven anualment pel *censum* o *tributum* ens pot semblar poca cosa, però respecte d'això hi ha dues qüestions a considerar: primera, que molts pagesos vivien al límit de la subsistència, de manera que, per aquests desvalguts, qualsevol cosa que els *exactores* els prenguessin era molt; i segona, que la fiscalitat tenia per a molts caràcter acumulatiu. Volem dir que moltes famílies pagaven el *pascuarium,* el *censum* o *tributum* i la *parata* o *alberga,* feien el *servitium* o *jornals* en terres del fisc (o d'un poderós que les posseís), prestaven el servei militar o el pagaven, i encara estaven obligats a satisfer delmes i primícies a l'Església o a l'aristocràcia. Recordem que el delme va ser

[49] El document de San Millán ha estat publicat per A. UBIETO ARTETA: *Cartulario de San Millán de la Cogolla (759-1076).* València, ABUNAR, 1976, p. 185. En un document de Sant Serni de Tavèrnoles, del 964, s'explicita el contingut del *censum* dient que *unumquemque annum in natali Domini, unum quoque hominem, pernam unam et foguaces duas et sestarium de civada et exeminam unam de vino* (P. DE MARCA: *Marca hispanica sive limes hispanicus*. París, 1688, ap. 103, col. 884). Això sembla correspondre's amb les *redibitiones* o càrregues tradicionals (el *censum*, per tant) que, segons el bisbe de Girona, pagaven els homes del domini de la seu cada any, vuit dies després de Nadal: *costolatio I cum ancha aut capones II et eminas singulas de ordeo et focacias II triticeas et eminas singulas de vino* (J. M. MARQUÉS: *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona.* Barcelona, Fundació Noguera, 1993, doc. 59). Quant al *censum* o *tributum*, en els tres casos (San Millán, Sant Serni de Tavèrnoles i la seu de Girona) es tracta d'un pagament fix anual per persona, segurament cap de casa, d'una quantitat de carn (una cuixa o un costellam) o d'aus de corral (dues gallines o dos capons), pa (dues o cinc fogaces), ordi o civada (un sester, una eimina o cinc modis) i vi (quatre *kamelas* o una eimina).

introduït o estès pels reis carolingis com una forma de pagar el servei públic del culte, una activitat a la que es dedicava prop del 10% de la població, i que, seguint la vella tradició romana, tenia un dependència estreta de l'Estat. Com que el delme era introduït a partir de la pròpia estructura de l'Estat i, a més, moltes esglésies eren posseïdes per famílies laiques poderoses o hi estaven lligades, no pot estranyar que molts delmes anessin a parar a les seves mans.[50]

Continuitat en decadència i transformació, doncs, de l'essencial del sistema fiscal d'antiga tradició. Continuitat també, amb les mateixes reserves, d'una justícia de caràcter públic. Avui es revaloritzen de nou les tesis romanistes de García Gallo, que rebaixaven la importància del dret consuetudinari germànic i defensaven la primacia de l'ús del *Liber Idicum* o *Lex Visigothorum* i dels seus preceptes romanistes en tot el nord paninsular (fins i tot a la Castella dels mítics jutges Nuño Rasura i Laín Calvo) durant els segles VIII-XI.[51] Així podem afirmar que fins força després de l'any mil la *Lex* va regir en tot el nord peninsular, com a principal font de dret, i amb ella la consideració del monarca com a *rector*, garant del dret i de la justícia. I la situació no era molt diferent al sud de França on, com ja deia Mommsen, el dret romà, a través del Breviari d'Alaric i de les compil.lacions del Baix Imperi, va continuar en vigor durant tota l'Alta Edat Mitjana.[52]

Del Roina a Galícia, fins al segle X, els tribunals eren presidits per la persona que ostentava la potestat reial (el rei o el comte) o pels seus delegats (comtes, vescomtes, bisbes, abats, veguers) i generalment integrats per jutges professionals, nobles, clergues i *boni homines*. Aquests *boni homini* deuen ser els «lliures del rei», de la documentació italiana, i el precedent dels «infanzones» castellanolleonesos, és a dir, els membres de la famílies més rellevants dels llocs, que encara potser no són aristocràcia de sang. Els

[50] Sobre la introducció del delme a Catalunya vegi's X. PUIGVERT I GURT: «La introducció del delme a la Marca d'Hispània», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 13 (1992), pp. 117-125; J. OLIVER BRUY: «Senyors capturats? El delme a la documentació de Pallars i Ribagorça anterior al segle XII», a PH. SÉNAC: *Histoire et archeologie des terres catalanes au Moyen Âge*. Perpinyà, Presses Universitaires, 1995, pp. 103-118, i TO: *Família i hereu, cit.*, pp. 64-67.

[51] PASTOR DÍAZ DE GARAYO: *Castilla, cit.*, pp. 186-200.

[52] M. ROUCHE: *L'Aquitaine des wisigoths aux arabes, 418-781. Naissance d'une région*. París, École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1979, pp. 388-398, i LAURANSON-ROSAZ: *L'Auvergne, cit.*, pp. 211-218.

litigants es presentaven en persona, sovint acompanyats d'experts en dret (*causidici, mandatarii, assertores*), i exposaven les seves raons al tribunal que, després d'escoltar-les, reclamava proves escrites i testimonis orals. D'acord amb tot això els jutges resolien el litigi proclamant el dret i formulant les sentències. Les cites literals de textos de la *Lex* en les actes judicials d'abans de l'any mil és molt freqüent en tot el nord peninsular, molt més que qualsevol referència a costums alienes a la *Lex* com les proves ordàliques.[53]

La gestió d'aquesta estructura de poder es feia a través de demarcacions administratives diverses (comtats, *mandationes*, *pagi*, «alfoces», castells i vil.les) de gran, mitjà i petit tamany. Al front de les demarcacions grans i mitjanes i havia delegats del poder reial (comtes, *imperantes*, *potestates*, «merinos», jutges, veguers, saigs) que exercien funcions fiscals, judicials i militars per delegació.[54] Com explica Pierre Toubert, les grans famílies de l'aristocràcia, que havien creat l'Imperi carolingi i el mantenien, es repartien els grans càrrecs, és a dir, el govern de comtats i bisbats, seguint un sistema de subordinació a l'autoritat central que era la que assignava en cada moment els comtats o bisbats que cada llinatge havia de regir. L'autoritat central, que volia evitar la creació de principats territorials independents, establia les regles de joc basades en la mobilitat dels càrrecs, mentre que l'aristocràcia maldava per establir l'heretabilitat. I els càrrecs eren apetitosos perque portaven aparellada l'assignació de recursos públics (terres, rendes i ingressos fiscals) als llocs on s'exercien, el que feia possible la creació de grans clienteles de fidels que se'n beneficiaven.[55]

A baix de tota aquesta estructura, la *villa* emergeix arreu, a més de com una aldea o lloc de residència i treball, com a marc bàsic inferior per a l'exercici de la jurisdicció pública i la percepció de tributs i serveis. Qui

[53] Al treball de Pastor Díaz de Garayo, citat a la n. 51, s'ha d'afegir LARREA: *Peuplement et société en Navarre, cit.*, pp. 417-43; J. M. MÍNGUEZ: «Justicia y poder en el marco de la feudalización de la sociedad leonesa», *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo*, Spoleto, 1997, pp. 491-548, i J. M. SALRACH: «Prácticas judiciales, transformación social y acción política en Cataluña (siglos IX-XIII)», *Hispania*, 197 (1997), pp. 1009-1048.

[54] BONNASSIE: *Catalunya, cit.*, I, pp. 140-153, i PASTOR DIAZ DE GARAYO: *Castilla, cit.*, pp. 201-219.

[55] P. TOUBERT: «El momento carolingio (siglos VIII-X)», a A. BURGIERE i altres: *Historia de la familia*. Madrid, Alianza, I, 1988, pp. 345-374.

n'era el responsable i beneficiari? La documentació no és gaire explícita, però els documents apunten, en alguns casos, cap a la figura d'una mena de *dominus villae*, que, segurament és un potent privat que havia rebut delegacions de poder públic (és el que semblen mostrar els preceptes carolingis per a Catalunya).[56] Vol dir això que, a un determinat nivell, l'Estat, que era la institució de poder de la classe dominant, no solsament reconeixia la força material de les élites locals sinó que l'ampliava al associar-les al govern permetent-lis fruir dels béns i drets públics. Era una mena de compromís entre l'alta aristocràcia de sang i la petita aristocràcia local emergent.

És clar, no tot *dominus villae* era aristocràcia local: quan els reis atorgaven preceptes d'immunitat a bisbes i abats, per exemple, els feien senyors de *villae*, amb més atribucions que els *domini* privats, pel fet que els concedien l'exercici ple de la justícia, la percepció de tots els tributs i la mobilització militar en les *villae* dels seus dominis.[57] També els quadres ordinaris de l'administració (comtes, *imperantes*, *potestates*, «merinos», jutges, veguers, vescomtes), quan rebien recursos públics, com a salari del càrrec, rebien, de fet, *villae*, és a dir, els seus béns i drets públics, amb el que, a les funcions inherents al càrrec, acumulaven les de senyors de *villae* dels llocs assignats. Encara, a Catalunya i llocs del sud de França, el *mansus*, dins de la *villa*, apareix com una unitat d'explotació i segurament també com una unitat fiscal, base de la tributació familiar.[58]

Transició i canvi

Si el sistema reposava en bona part en la delegació de poders públics en mans privades, que era una forma pactada de repartiment de poder, i els carolingis estimulaven la creació de vincles privats d'obedència i fidelitat

[56] PASTOR DÍAZ DE GARAYO: *Castilla, cit.*, pp. 217-219; LARREA: *Peuplement et société en Navarre, cit.*, pp. 396-402; BONNASSIE: *Catalunya, cit.*, I, pp. 188-191, i SALRACH: «Bases materials de l'Estat», cit., pp. 89-92. Sobre les diverses funcions que prenen les *villae* és fonamental llegir a TO: *Família i hereu, cit.*, pp. 43-61.

[57] Sobre el sentit dels privilegis d'immunitat, vegi's ABADAL: *Diplomes, cit.*, pp. V-X.

[58] J. M. SALRACH: «Mas prefeudal i mas feudal», a J. BOLÓS i J. J. BUSQUETA (dir.): *Territori i societat a l'Edat Mitjana. Historia, Arqueologia, Documentació.* Lleida, Universitat, I, 1997, pp. 13-40.

entre poderosos, com a forma de dotar-se de quadres militars, es comprèn que la feudalització sigui tema a debat. Per a uns això ja és feudalisme, per a altres és transició, i per a altres cal esperar a la plena privatització del poder per a pronunciar el mot feudalisme. La qüestió pot ser una història interminable perque, en darrer terme, depèn del punt de vista que s´adopti i, ja se sap, la història és feta de canvis i continuitats. Si hom es fixa exageradament en les continuitats, com fa Elisabeth Magnou-Nortier, pot arribar a negar la feudalització: per ella, per exemple, els mals usos són superimpostos, és a dir, com una mena d´impostos romans extraordinaris. Si hom es fixa en els canvis, pot situar l´entrada al feudalisme en quasi qualsevol moment entre la crisi del Baix Imperi i el segle XI. Ens aquest sentit penso que és raonable combinar el vell concepte de transició o de procés de feudalització, aplicable a l´Antigüetat Tardana i la més Alta Edat Mitjana (el concepte de transició obliga a considerar ensems els canvis i les continuitats), i el modern concepte de mutacionisme o canvi feudal que força a trobar un punt final al procés, que crec s´ha de situar cap al segle X o XI.

No es tracta, però, de parlar aquí del procés de feudalització i del canvi feudal. N´hi haurà prou amb retenir dues idees: primera, la del gran desgast de la petita propietat en profit de la gran i, segona, la definitiva privatització de la jurisdicció pública. Com diu Chris Wickham, va ser l´absorció del públic dins del privat, és a dir, el triomf a tots els nivells de l´apropiació del poder i els seus recursos.[59] Com ha explicat Guy Bois, els sistemes generalment no moren imperceptiblement, d´aquí que a molts països es pugui identificar els temps curts, convulsius, de l´agonia.[60]

Si l´Estat, juntament amb l´esclavatge, havia estat la màquina principal del sistema tributari antic, la crisi de les formes estatals donaria com a resultat una certa disseminació de poders. Arribarà un moment en que tot gran propietari haurà aconseguit arrencar algun tros de jurisdicció, de manera que les relacions de propietat originàries canviaran en profit d´un major poder de l´amo sobre els seus conreadors no esclaus, als que així podrà imposar dependències i servituds, i jutjarà i castigarà en determinades circumstàncies. D´aquesta manera, l´amo es converteix en senyor, i el domini

[59] C. WICKHAM: «The other transition», cit., passim.
[60] BOIS: *La revolución del año mil, cit.*, pp. 158-179 i 186-193.

en senyoria territorial. En aquest procés de disseminació de poders, hi ha potents que, per raons diverses, però sobretot pel lloc que ocupaven en la vella administració, i pel poder militar que posseïen, aconsegueixen acaparar major nombre de béns i drets públics, és a dir, de poder sobre els homes, en base al qual van poder edificar llurs senyories jurisdiccionals. Vegem ara en què consistia cadascuna d´aquestes senyories.[61]

Senyoria territorial

La senyoria territorial dels segles XI-XIII ha estat la més estudiada a Catalunya, tot i que potser no era la més lucrativa. Les bases d´anàlisi han estat els contractes agraris i els llevadors, antecedent els capbreus. El que més ha atret l´atenció dels historiadors ha estat l´estudi del règim econòmic i jurídic de la tinença i les servituds, i, de fet, durant molt de temps es va creure que els ingressos dels senyors territorials procedien únicament de les rendes. Avui, la investigació de Laure Verdon sobre la documentació dels templers de la comanda de Mas Deu, al Rosselló, i la de Pascual Ortega, sobre els templers i hospitalers de les comandes d´Ascó, Miravet i Horta, a la Ribera d´Ebre i la Terra Alta, mostren que la part potser més important dels ingressos dels ordes militars procedia de l´explotació directa de les seves dominicatures o reserves. Però això no hauria de desmentir la idea de que el feudalisme en general estava instal.lat en l´univers de la renda, i que els senyors a Catalunya vivien bàsicament de l´explotació indirecta, és a dir, de les rendes satisfetes pels pagesos de les seves tinences, simplement

[61] El canvi feudal a Catalunya ha estat magistralment analitzat per BONNASSIE: *Catalunya, cit.*, II, passim. La millor síntesi sobre el fenomen en el conjunt de les antigues terres de l´Imperi carolingi és la de POLY-BOURNAZEL: *La mutation féodale, cit.*

[62] Quant a les formes d´explotació de la pagesia en la senyoria territorial, als estudis clàssics de F. Carreras Candi i E. de Hinojosa, podem afegir els de VIADER: *Les contrats agraires, cit.*; L. TO: «Le mas catalan du XIIe siècle: genèse et évolution d´une structure d´encadrement et d´asservissement de la paysannerie», *Cahiers de Civilisation Médiévale*, XXXVIe a., n. 2 (1993), pp. 151-177; P. BONNASSIE: «Un contrat agraire inédit du monastère de Sant Cugat (28 août 1040)», *Anuario de estudios medievales*, 3 (1966), pp. 441-450; BENITO: *Tinença i renda de la terra, cit.*; Idem: «Del carácter agrari de la documentació contractual: la concessió «precaria»», *Anuario de estudios medievales*, 26/1 (1996), pp. 72-87; P. ORTEGA: *La sociedad de las tierras del Ebre: el señorío templario y hospitalario de Ribera d´Ebre y Terra Alta (1150-1350)*. Tarragona, Universitat,

hauria d´alertar sobre la importància de l´explotació directa, major del que s´havia cregut.[62]

Els comtes de Barcelona i els abats de Sant Cugat, com altres senyors, també explotaven dominicatures o reserves a les seves senyories. Com ho feien ? La forma d´explotació més directa consistia en combinar els serveis en treball de pagesos de tinença (*operas, joves, traginas, cussuras*), que podia ser una forma d´explotació d´origen públic, amb l´ús de *servientes* a temps complet (pitançaires o jornalers). La forma menys directa d´explotació era l´arrendament a un batlle o un home de confiança: senyor i arrendador es repartien a mitges el fruit però el senyor contribuïa amb la meitat de la llavor i a vegades també hi posava el bestiar de treball (*boves dominicos*).[63] La major part de les terres de les senyories estaven, no obstant, establertes en tinences, que des de finals del segle XI, a la Catalunya Vella, s´anomenen generalment masos. Bonnassie en diu «censives» pel fet que eren tinences a cens, encara que, en realitat, en podriem dir a cens i agrers.[64] Efectivament, les famílies pageses satisfeien, en primer lloc, un *censum,* renda consuetudinària que podia ser calc del vell impost directe. Tinguem present que els masos de la senyoria comtal el 1151 tots paguen el *censum*, que algún document de Sant Cugat parla de *censum fiscalem,* i que en el Teodosià el *censum* era la forma de designar l´impost directe.[65] Com els segles IX-X, el *censum* dels segles XI-XIII consistia en quantitats fixes de cereal, vi i

1995 (tesi doctoral inèdita); L. VERDON: *La terre et les hommes en Roussillon aux XIIe et XIIIe siècles: structures seigneuriales, rente et société d´après les sources templières*. Toulouse, Université, 1994 (tesi doctoral inèdita); FREEDMAN: *Els orígens de la servitud, cit.*; AVENTÍN: *La societat rural, cit.,* pp. 64-180, i SALRACH: «Formació, organització i defensa», cit.

63 BONNASSIE: *Catalunya, cit.,* I, pp. 211-214; SALRACH: «La renta feudal en Cataluña en el siglo XII: estudio de las honores, censos, usos y dominios de la Casa de Barcelona», a M. SÁNCHEZ MARTÍNEZ (comp.): *Estudios sobre renta, fiscalidad y finanzas en la Cataluña bajomedieval.* Barcelona, CSIC, 1993, pp. 44-46, i Idem: «Formació, organització i defensa», cit., pp. 147 i ss. Sobre el règim d´explotació directa en senyories catalanes del segle XII hi ha notícies interessants en les tesis de Laure Verdon (sobre els templers del Rosselló) i Pascual Ortega (sobre els templers i hospitalers de la Terra Alta i la Ribera d´Ebre) citades a la n. anterior.

64 BONNASSIE: *Vocabulario básico, cit.,* pp. 215-219, i Idem: *Catalunya, cit.,* I, pp. 213-222.

65 SALRACH: «La renta feudal en Cataluña», cit., pp. 52-55. LAURANSON-ROSAZ («Les mauvaises coutumes d´Auvergne», cit., passim) s´interroga sobre els camins pels quals les antigues càrregues públiques directes, designades a vegades amb el mot *censum*, és van convertir en renda feudal. Sobre referències al *censum* com impost directe en fonts romanes i altmedievals vegi´s DURLIAT: *Les finances publiques, cit.,* passim.

carn. A éll s´afegien els agrers, que eren els «champarts» dels francesos, i que consistien en parts proporcionals de les collites. Sens dubte els agrers constituïen la part forta de les rendes territorials. L´agrer més habitual era la *tasca*, equivalent a l´onzena part de la collita, que ja existia en època carolíngia, encara que ara, com més va eren més freqüents agrers de l´orde del desè, l´octau, el cinquè i el quart de la collita. A la fi va ser força comú que el pagès pagués un *censum* com una prestació de reconeixement de senyoria i diversos agrers, un diferent per a cada tipus de producte recollit, a més d´algun cens fix en cereal per determinades peces de terra, sobretot a partir del segle XIII. Des del segle XII, a més, el tenent paga el *braçatge*, que és una altra forma d´agrer: una renda potser equivalent a un divuitè de la collita, que sovint s´atribueix al batlle, agent senyorial encarregat de la recaptació de les rendes i l´administració econòmica de la senyoria.[66]

Abans del segle XI les condicions d´explotació devien basar-se en pactes orals i tradicions locals, d´aquí que gairebé no s´hagin conservat contractes agraris dels segles IX i X, les anomenades *cartae precariae*. Però a partir dels segles XI i XII, i sobretot del XIII, els contractes agraris ja són abundosos. Ens referim als establiments catalans que, com més va més tenen les característiques de l´emfiteusi, un sistema que, com se sap, dóna garanties jurídiques a senyors i pagesos, en desdoblar els drets sobre les terres en domini directe i domini útil. Aquest perfeccionament jurídic, en atorgar garanties a les parts, va contribuir a donar flexibilitat al règim de la tinença, que patia d´excessiva rigidesa. Al mateix temps, però, els senyors, usant de la força, i per evitar la pèrdua de mà d´obra o simplement defenir més clarament l´espai que dominaven, anaven imposant les servituds que lligaven els homes a la terra, i controlaven els matrimonis i les successions. Al mateix fer, per voluntat senyorial, i potser també consentiment pagès, es va imposar l´heretament, sistema successori dels pagesos de la Catalunya Vella que obligava a deixar la pràctica totalitat de la tinença a un sol hereu. Tot això, servituds i heretament, creaven una cotilla que perseguia preservar la mà

[66] En el treball de TO: «Le mas catalan du XIIe siècle», cit., passim, és poden veure exemples il.lustratius de les diverses càrregues rendals que suportaven diferents masos, el que és més apreciable encara en l´estudi sobre els primitius llevadors fet per BENITO: *Tinença i renda de la terra, cit.* i en el treball de VIADER: *Les contrats agraires, cit.* Vegi´s també els nostres treballs «Formació, organització i defensa», cit., i «La renta feudal en Cataluña», cit., i per a la Baixa Edat Mitjana, AVENTIN: *La societat rural, cit.*

d'obra, l'autoritat senyorial i la unitat de les explotacions, però que en dificultava l'adaptació als canvis de tamany de les famílies i als ritmes generals i particulars de les economies. L'establiment ajudaria a donar flexibilitat, mantenint seguretat jurídica, perque, d'acord amb les seves clàusules, els pagesos van poder vendre i comprar tinences o, més aviat, parts d'elles o subestablir-les, i els senyors, lluny de sortir-ne perjudicats, es van beneficiar amb lluïsmes i remenses.[67]

Lligant en cert sentit amb la recerca de Carreras Candi, Hinojosa i Pons Guri, que tendien o tendeixen a diferenciar entre emfiteusi i feudalisme,[68] Freedman parla d'una altra dicotomia: la divisió entre tinences servils i tinences emfitèutiques o lliures.[69] Encara que els juristes medievals també puguessin veure-ho així, nosaltres creiem que, a la base, el sistema de l'establiment emfitèutic és general, però que per sobre d'ell planen les correlacions de forces i les tradicions locals. I d'aquesta intersecció entre la tendència homogeneitzadora de la pràctica judicial i la realitat social en resulten nivells diversos de misèria o de fortuna (superfície de la tinença i qualitat del sòl), de subjugació (servituds) i d'explotació (càrregues rendals), tot el qual limita les iniciatives pageses sense destruir-les del tot. Al respecte cal remarcar que molts contractes d'establiment contenen l'aparent contradicció de donar al pagès la llibertat de vendre la tinença o parcel.les de terra de la tinença ensems que el declaren subjecte al mas i a la terra. Tot

[67] L'emfiteusi a Catalunya, que ja va ser objecte d'estudi per E. DE HINOJOSA: *El regimen señorial y la cuestión agraria en Cataluña*. Madrid, 1905, i F. CARRERAS CANDI: «Els orígens de l'emfiteusi en lo territori de Barcelona», *Revista jurídica de Catalunya*, 15 (1909), interessa avui a molts medievalistes, entre els quals els citats en notes anteriors (M. Aventín, P. Benito, P. Freedman, P. Ortega, J. M. Salrach, L. Verdon, L. To, R. Viader), que la contemplen com un important element estructurant de les relacions socials agràries. Les servituds són l'element central de la recerca de FREEDMAN: *El orígens de la servitud pagesa, cit.* La família pagesa i la successió, lligada a la qüestió de les servituds, han estat la base de la recerca de AVENTÍN: *La societat rural, cit.*, i de TO: *Família i hereu, cit.*

El desenvolupament i la funció del mercat de terres al món rural ha estat investigat recentment per AVENTÍN: *La societat rural, cit.*, i SALRACH: «El mercado de la tierra en la economía campesina medieval», *Hispania*, LV/3, núm. 191 (1995), pp. 921-952.

[68] Servint-se del testimoni d'un bisbe del segle XIX, J. PORTELLA: «La colonització feudal de Mallorca: els primers establiments de l'Alqueria Deia (1232-1324)», *Estudi General*, 5/6 (1985-1986), ha mostrat com l'emfiteusi era un montatge jurídic que emmascarava la naturalesa feudal de la tinença de terres.

[69] FREEDMAN: *Assaig d'història, cit.*, pp. 147 i ss., i Idem: *Els orígens de la servitud, cit.*, pp. 163 i ss.

això vol dir que, en les relacions socials agràries, la diversitat domina sobre la simplicitat o homogeneitat.[70]

Senyoria jurisdiccional

És hora de que parlem de la senyoria jurisdiccional, potser la més important, però també la menys estudiada a Catalunya, segurament perque està menys documentada. Recordem que la Sentència Arbitral de Guadalupe la va respectar, possiblement perque pels senyors era inamovible, base de tot el seu poder. A Catalunya i altres llocs, en els moments àlgids de les grans violències dels segles XI i XII, tothom, grans i petits senyors, es barallen per poder percebre *albergas*, l´antic impost d´allotjament dels agents de l´autoritat, i per la imposició de càrregues arbitràries dites *toltes, forcies, questies* i *acaptes* als pagesos. Els que s´hi resisteixen són durament castigats, fins i tot mutilats o segrestats i obligats a pagar rescat.[71] L´abat de Sant Cugat, per exemple, que cobra *albergas* dels pagesos de la seva senyoria, es troba amb nobles violènts, com els Montcada, Òdena, Sanmartí o Montclús que entren en terres i masos del monestir on imposen càrregues àrbitràries (*forcies, toltes*), fan requises (*acaptes*) i prenen allotjaments indeguts (*albergas*).[72] El Montcada, amb tota la seva mainada, pretén fins i tot prendre *alberga* en el propi monestir, desafiant, diu, tota llei humana i divina.[73]

La senyoria jurisdiccional neix i cristal.litza, doncs, en la violència. *Toltes, forcies, questies, talles* o *acaptes*, unes o altres, s´introdueixen llavors a molts llocs com a càrregues més o menys habituals.[74] Les *albergas,* no cal

[70] Algunes d´aquestes idees les vam expressar a «Remences i pagesos a la Catalunya medieval», *Revista d´Història Medieval*, 6 (1995), pp. 127-135.

[71] Tot això està perfectament documentat a les *querimoniae* estudiades per B. GARÍ: «Las «querimoniae» feudales en la documentación catalana del siglo XII (1131-1178)», *Medievalia*, 5 (1984), pp. 7-49; T. BISSON: «The crisis of the Catalonian franchises (1150-1200)», *Estudi General*, 5-6 (1985-1986), pp. 153-172, i J. M. SALRACH: «Agressions senyorials i resistències pageses en el procés de feudalització (segles IX-XII)», a *Revoltes populars contra el poder de l´Estat*. Barcelona, Generalitat, 1992, pp. 11-29.

[72] J. M. SALRACH: «»Multa placita et contenciones»: conflictos de los siglos X-XII en el Cartulario de Sant Cugat del Vallès», treball presentat al Colloque International *Les origines de la Féodalité*, Maison des Pays Ibériques, Talence, 1993 (en premsa).

[73] V. FARIAS: «Una «querimonia» desconeguda procedent de l´antic arxiu de Sant Cugat del Vallès», *Gausac*, 5 (1994), pp. 99-104.

dir-ho, també, com a prestació més uniformement estesa.[75] A moltes senyories, el control dels senyors jurisdiccionals sobre el clergat i les esglésies locals va permetre aixímateix desviar en profit propi els cobejats delmes, que, no obstant, van ser objecte d´aspra disputa entre nobles i autoritats diocesanes, sobretot durant el segle XII, en època de la reforma gregoriana. És possible que en part el conflicte es resolgués mitjançant convinences que aplicaven la pràctica del feu de retrocessió: el noble lliurava a la seu els delmes disputats a canvi de rebre´ls en feu.[76] Segurament els senyors jurisdiccionals també van percebre altres taxes sobre la producció agrícola i ramadera, que potser a vegades confonem amb rendes degudes a la senyoria territorial, confusió lògica si pensem que molts senyors eren titulars d´ambdues senyories. En qualsevol cas, en termes jurisdiccionals és cert que els senyors tenien dret sobre una part del producte de la pesca, la cacera i el treball dels artesans. I també sobre boscos i pastures, del que en derivaven càrregues dites *forestadges, pasquerium, puncturatges,* etc. Finalment, en matèria de taxes de naturalesa econòmica, s´ha de fer esment de lleudes i passatges, que generalment gravaven el pas dels homes i de les mercaderies, i els intercanvis.[77] Segons les lleudes del segle XIII, editades per Miquel Gual Camarena, els lleuders, proveïts de llistes de productes, amb les seves tarifes aranzelàries, cobraven aquests impostos de trànsit en moneda, segons producte i quantitat.[78]

No menys importants econòmicament eren els anomenats monopolis, bàsicament del molí, el forn, la premsa o el trull i la farga o ferreria, estructures de transformació o fabricació sota la potestat del senyor, que pagesos i *burgenses* estaven obligats a emprar, i pel que havien de satisfer rendes específiques com el *lucidum* i el *furnaticum*. Segurament en algunes senyories de Catalunya, com en altres territoris del nord peninsular i d´Occitània, es van donar formes monopolístiques de venda de productes de gran consum, com el vi i la sal, en profit dels senyors (l´anomanat *banum*

[74] BONNASSIE: *Catalunya, cit.*, II, pp. 54 i ss.

[75] Ho mostren els llevadors dels segles XI i XII estudiats per BENITO: *Tinença i renda de la terra, cit.*, i SALRACH: «La renda feudal a Catalunya», cit.

[76] És el que mostra, ens sembla, la documentació editada per MARQUÉS: *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona, cit.*

[77] SALRACH: «La renta feudal en Cataluña», cit., pp. 61 i ss.

[78] M. GUALCAMARENA: *Vocabulario del comercio medieval.* Barcelona, El Albir, 1976, pp. 56-186.

vinum).[79]

Punt d'intersecció entre la senyoria territorial i la jurisdiccional, i potser de disputa entre senyors, va ser la qüestió relativa al matrimoni i la successió pagesa, que a finals de l'Edat Mitjana sembla un litigi resolt a favor de la senyoria territorial, com indiquen els clàssics cinc mals usos. De moment, durant els segles XI i XII hi ha senyors jurisdiccionals que perceben taxes sobre casaments (*presentalias*) i herències (*causas lexivas*). També deu ser una forma de punció a cavall de les dues senyories la sotmissió dels pagesos a prestacions en treball (*joves, batudes, tragines*), pràctica que procedeix dels antics serveis públics, i que ara empren els senyors jurisdiccionals i territorials per al conreu de les seves dominicatures.[80]

Hi ha, per últim, prestacions de caràcter paramilitar i exaccions d'ordre judicial. Certament, els segles XI i XII la milícia ja era un afer de militars professionals, és a dir, de *milites*, però els pagesos havien de pagar diners (*argencios de oste*), lliurar productes (*fogaces, civades*) i transportar queviures per als combatents (*conductum*) en substitució dels antics serveis de vigilància i host, que ara ja no feien. També, com segles anrera, estaven obligats a fer obres de construcció i conservació de les defenses (*obres de castell*), el que fàcilment derivava en un ús ben particular del treball alié.[81] Per un curiós document, estudiat per Mercè Aventín, sabem que en data tan tardana com el 1548 Riambau de Corbera i de Santcliment, baró de Llinars del Vallès, es va servir dels seus drets jurisdiccionals per obligar els pagesos de la baronia a construir-li un castell nou, tota vegada que el vell havia estat destruït per un terratrèmol cent anys abans.[82]

Hem deixat per al darrer lloc la justícia, segurament la qüestió més important perque és la que posa la pagesia, judicialment indefensa, a mans del senyor. En aquest terreny la mutació és certa i profunda el segle XI a Catalunya, i els segles X i XI en general del Roina a Galícia. Arreu es produeix un cert eclipsi de la justícia reial o comtal. També els antics delegats

[79] BONNASSIE: *Catalunya, cit.*, II, pp. 57-58, i SALRACH: «La renta feudal en Cataluña», pp. 63-64.

[80] BONNASSIE: *Catalunya, cit.*, II, pp. 55 i 250 i ss.; TO: *Família i hereu, cit.*, passim, i SALRACH: «La renta feudal en Cataluña», cit., pp. 65-67.

[81] BONNASSIE: *Catalunya, cit.*, II, pp. 551-53., i SALRACH: «La renta feudal en Cataluña», cit., pp. 58-59.

[82] M. AVENTÍN: *El Castell Nou de Llinars del Vallès, 1548*. Llinars del Vallès, Ajuntament, 1990.

de la *potestas publica* (vescomtes, bisbes, abats) ara actuen al front dels tribunals deslligats de tota autoritat superior, com a senyors a les seves senyories. El més rellevant és l´absència de jutges professionals, i la composició i forma de procedir dels tribunals segons les causes.

En causes relatives a homes de la senyoria, el senyor té tota la iniciativa en el procés. Ell convoca els justiciables, que tenen un temps curt per a presentar-se, cosa que han de fer acompanyats de garants. Ell és l´únic que té el poder de dicidir en litigis i discòrdies, i de procedir a detencions. Fer-se escàpol de la justícia del senyor equival a la pena d´exili i a la confiscació de tots els béns. El judici mateix resta a la plena discreció del senyor que jutja per sí mateix o que encarrega aquesta feina a algún dels seus agents, per exemple, un batlle, al que s´anomena una mica eufemísticament «jutge». Només si el senyor o el seu agent ho consideren convenient demanaran testimonis i proves escrites. Gent poc versada en la llei escrita, aquests nous jutges jutjaran més pel costum i el propi interés que pels preceptes de la *Lex Visigothorum*, que es va oblidant. El monopoli de la justícia proporcionava als senyors bons ingressos, designats amb el nom de *placitos, iustitias* i *estacaments*. Els *estacaments* eren les fiances deixades pels pledejadors a l´inici dels plets. Les *iustitias* podien ser unes retribucions relativament periòdiques satisfetes al senyor en retribució de les seves funcions judicials. I els *placitos* devien ser les multes, el valor de les quals canviava segons la importància de l´afer jutjat: els *placitos minores* eren judicis per mala conducta que es resolien amb simples multes mentre que els *placitos maiores* eren judicis per homicidi, adulteri o incendi que implicaven la confiscació de béns.

No caldria dir-ho: entre senyors la justícia era ben diferent. Es resolia en assemblees de barons davant dels quals compareixien les parts en conflicte que donaven penyores i es posaven d´acord per a nomenar uns jutges o àrbitres que buscaven solucions negociades o, en cas contrari, donaven laudes o sentències arbitrals. Només quan les parts no es posaven d´acord amb aquests procediments s´arribava al duel judicial.[83]

[83] La pràctica de l´administració de justícia, que és un tema fonamental de la història d´aquesta època, no ha merescut prou l´atenció dels historiadors. Al respecte és útil de llegir BONNASSIE: *Catalunya, cit.*, II, pp. 27-32 i 53; SALRACH: «La renta feudal en Cataluña», cit., pp. 59-60, i Idem: «Prácticas judiciales», cit., pp. 1024-1043.

Senyoria i feu

Després de l´examinat, és clar que la senyoria resultava una institució extremadament lucrativa. Era un sistema molt el.laborat de puncions. Com a tal, partia de les formes d´explotació del treball en els dominis i en l´àmbit de la jurisdicción pública d´abans de l´any mil, però el seu desenvolupament qualitatiu i quantitatiu i la seva transformació va ser tan gran els segles XI i XII que es pot considerar originària d´aquesta època.

L´única qüestió que resta per examinar és la relació entre la senyoria i el feu. George Duby va escriure que el feu no era important, que l´important era la senyoria, i per tant que s´hauria de parlar de mode de producció senyorial i no de mode de producció feudal.[84] Encara que els problemes de noms no ens interessin gaire, en aquest cas no podem estar d´acord amb la proposta perque pot emmascarar la problemàtica de fons. Ens sembla que en aquella època dels orígens del feudalisme potser sense feus no hi hagués hagut règim senyorial, entès com el marc d´explotació social propi del sistema feudal. Expliquem-nos: qualsevol senyor, per a mantenir sotmeses a explotació les masses pageses de les seves senyories necessitava eixecar castells i encomanar-los a experts militars amb mainades de vassalls guerrers; qualsevol senyor per a administrar les seves senyories necessitava d´agents de control, gestió i punició; qualsevol senyor que volgués mantenir la seva senyoria al marge de les cobejances dels poderosos veïns necessitava fer-se respectar i pactar la pau i el bon vainatge, i tot això (precisament tot això) ho feia el feu. El feu servia per a pagar els serveis militars de castlans i cavallers, per a remunerar la feina dels batlles i per a comprar la neutralitat armada o no bel.ligerància dels barons ambiciosos dels voltants. ¿En què consistia, doncs, el feu? Generalment es respon que els feus eren terres, però seria més adient dir que sovint eren parts de poders, drets i rendes: parts de multes de justícia, d´impostos mercantils, d´*albergas*, de delmes, etc. En la documentació catalana i occitana el feu surt per tot arreu, com en la castellana hi surten els beneficis i «prestimonios». Això és lògic perque el feu procedeix de l´antiga pràctica d´associar els poderosos a l´aprofitament dels béns i drets del fisc: *fevum sive fiscum,* diu algún document català. Ara,

[84] G. DUBY: *Los tres órdenes o lo imaginario del feudalismo.* Barcelona, Argot, 1978, pp. 220.

als segles XI i XII, és la forma més habitual de redistribuir l´excedent de les senyories i del creixement a l´interior de la classe dominant.[85]

Per això podem concloure dient que, en els orígens del feudalisme, feu i senyoria són inseparables.[86]

[85] BONNASSIE: *Vocabulario básico, cit.*, p. 95.

[86] Així s´expressava Bonnassie en el col.loqui internacional sobre *Les origines de la Féodalité* celebrat a la *Maison des Pays Ibériques*, a Talence (Bordeus) l´octubre de 1993.